

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ КРЕДИТНО-ПІДПРИЄМНИЦЬКОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)

У статті аналізується нормативно-законодавча база, що регулює підприємницьку діяльність кредитно-банківських установ, які очолювали фахівці єврейської національності. Акцентовується увага на обмеженнях у правах та низці заборон стосовно таких фінансових закладів.

Ключові слова: єврейська меншина, законодавство, кредитно-позичкова операція, кредитно-фінансова установа, банки.

Сучасний стан вивчення соціально-економічної історії України вимагає поглибленого аналізу здобутків вітчизняної історіографії та наявної джерельної бази, що є запорукою поступу національної історичної науки. Одним із важливих і мало розроблених питань є дослідження процесу створення і діяльності кредитно-банківських установ в Україні та роль єврейської спільноти в організації й забезпеченні функціонування кредитно-банківських установ наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст.

Це пов'язано з тим, що на кінець ХІХ ст. керівництво значною частиною закладів цієї галузі економіки було в руках євреїв, які постійно стикалися з чисельними заборонами російського законодавства. І безсумнівно, впливало на роботу кредитно-банківської системи.

Питання обмеження щодо діяльності євреїв у російському імперському законодавчому просторі неодноразово піднімалося в історичних працях від 90-х рр. ХХ ст. Розглядалися соціальні та економічні сторони цих заборон, досліджувалася історія єврейських громад в окремих регіонах, аналізувалася діяльність єврейських підприємців та приватних банкірських будинків. На сьогодні ми маємо декілька ґрунтовних досліджень усіх сторін життя та діяльності єврейської громади, у тому числі і їхнє нормативно-правове регулювання. Однак, як зазначає В. О. Ящин «спеціальних досліджень україно мало при мізерній кількості монографій або дисертацій. Даються взнаки ускладненість пошуку джерел, архівна та змістовна розпорошеність останніх, часто – неповнота, тенденційність, проблеми з репрезентативністю та вірогідністю, відтак – необхідність додаткової і дуже кропіткої перевірки, складного статистичного аналізу та узагальнення»¹. Метою даної статті є аналіз законодавчого регулювання діяльності єврейських кредитно-фінансових установ у Російській імперії у ХІХ – на початку ХХ ст.

Обмеження у правах представників єврейської національності бере початок у Російській імперії ще з ХVІІІ ст. Це т. зв. «межа осілості» («черта оседлости») та скасування кагали. Більшість введених заборон стосувалося питань громадянських прав та економічних можливостей євреїв. При цьому обмеження прямо були пов'язані саме із віросповіданням. На людину, яка приймала християнство вони більше не поширювалися. Це підтверджувалося рішенням правлячого Сенату від 1889 р. Різні заборони, у першу чергу пов'язані із правом володіння землею і правом вибору місця проживання, мали своїм наслідком певну економічну спеціалізацію євреїв, залишаючи їм для діяльності простори торгівлі, торгового посередництва і кредитно-позичкових операцій (на той момент лихварство), як сфери господарства, яка не потребувала володіння нерухомістю і при нагоді давала дуже швидкий прибуток². Окрім того, серед окремих категорій єврейського населення, яким дозволили постійно проживати поза «межею осілості» були купці 1-ї гільдії та їхні сім'ї. На другу половину ХІХ ст. купець першої гільдії (до 1898 р.) фактично міг виконувати функції, а точніше здійснювати окремі операції, виступаючи у ролі банкіра. Винятком була Область Війська Донського, де з 1880 р. євреям заборонено було мешкати без огляду на їхнє фінансове становище³.

До другої половини ХІХ ст. за відсутності офіційних банків можливість отримати готівковий кредит була обмеженою, тому різні прошарки населення, починаючи від поміщиків і закінчуючи

селянами, змушені були звертатися до лихварів, які виступали своєрідними монополістами у галузі небанківського кредиту. Дуже часто подібні питання можна було вирішити у місцевому шинку, такому собі «банку», де кредит різнився видом застави, строками, призначенням і, іноді, класовою належністю боржника. Подібні операції ставали можливими завдяки своєрідним «кредитним ланцюжкам», через які незаможні євреї мали змогу надавати позики населенню. Схема ланцюжка досить проста й базувалася на етноідентифікаційній єдності євреїв. Більш заможні представники єврейської спільноти надавали кошти менш заможним. Подібний ланцюжок міг нараховувати кілька рівнів⁴.

Поступово всередині єврейської спільноти все виразніше виявляється майнова диференціація. І складається декілька невеликих груп торгово-промислової верхівки єврейської спільноти. Наприклад «виділялися євреї-лихварі Волині, в руках яких були зосереджені великі капітали, обороти яких під час ярмарок мали важливе значення для всього регіону»⁵.

У другій половині XIX ст. кількість єврейського населення в Україні зростала і наприкінці століття становила 1 млн 870 тис. (на 1897 р.) – це 41,3% єврейського населення усієї Російської імперії. Не дивлячись на суворі обмеження для єврейської громади, на середину XIX ст. в Україні уже діють потужні єврейські торгові будинки та банки «Рафалович і К^о», «Ефруссі і К^о», Київський комерційний банк (належав банкірському будинку Гінцбургів), Катеринославський комерційний і Полтавський земельний банк (засновані Абрамом Мойсейовичем Варшавським). Осередком єврейських банків стає місто Бердичів, у якому на початок 1850-х рр. їх нараховувалося вісім. На середину 1860-х рр. більшість одеських торгових будинків, що спеціалізувалися на експорті хліба, належали євреям. На кінець XIX ст. це число зросло до 90%. Банківські справи в них вирішувалися поряд з торговими операціями.

У своїй діяльності єврейські банкірські будинки завжди ставилися лояльно до влади, були надійними економічними партнерами, брали участь у державних позиках і навіть «сприяли проведенню зовнішньополітичного курсу імперії». Проте і Олександр II, і Олександр III, і Микола II у своїй політиці не враховували цього. Прийняті ними законодавчі обмеження щодо євреїв нараховували понад 100 указів. Найсуттєвіші заборони – це обмеження права купівлі землі євреями спочатку в Полтавській та Чернігівській губерніях (1855 р.), в Київському генерал-губернаторстві (1865 р.), потім на території Обл. Війська Донського (1880 р.) і наприкінці XIX ст. практично по усій території України.

Існувало і законодавче обмеження доступу представникам єврейської національності до банківсько-кредитної галузі. Своє відображення воно знайшло здебільшого у забороні проведення фінансових операцій з нерухомістю, землею чи її орендою, а також участю євреїв у акціонерних товариствах. За наказом 1881 р. у губерніях, де існували «межі осілости» були створені спеціальні комісії для вивчення питань економічної діяльності євреїв. Водночас у наказі відразу, не чекаючи висновків комісії, відмічалось, що вказана діяльність має «шкідливий вплив на побут корінного населення» і необхідно вжити заходів щодо його послаблення⁶.

Обмежувальні закони змушували євреїв до пошуків можливостей їх обійти. Найчастіше таку роль відігравали фіктивні угоди на право володіння землею чи підприємством та підкуп місцевих чиновників⁷. З цього приводу тогочасний міністр фінансів С. Ю. Вітте зауважував: «Ні з кого адміністрація не бере стільки хабарів, скільки з євреїв. В деяких місцях створена особлива система хабарницького податку з євреїв»⁸.

Циркуляром 1890 р. євреям заборонялося бути членами правління акціонерних товариств, які за родом своєї діяльності мали справу із придбанням або орендою землі⁹. Такі обмеження були викликані прагненням держави сприяти «охороні землеволодіння в певних місцевостях від вторгнення небажаних елементів»¹⁰. Під такими елементами малися на увазі іноземні громадяни та євреї.

Внаслідок цілеспрямованої політики обмежень у 1892 р. перестав існувати банкірський будинок Гінцбургів, якому було відмовлено у державній кредитній допомозі через національність власників. Тогочасний міністр юстиції висловився стосовно банкірського будинку, на кшталт «старовинної єврейської фірми... яка є могутнім центром і оплотом єврейства»¹¹.

Через політику держави та доволі регулярні єврейські погроми (1859, 1871, 1881, 1903, 1905–1907 рр.) відомі банкірські будинки почали залишати імперію. У 1882 р. Банкірська контора «Ефруссі і К^о» виїхала з Одеси. Місцева газета повідомляла про подробиці закриття банку: «Учора оформлено ліквідацію справ одного з найстаріших місцевих банкірських будинків «Ефруссі і К^о». Всі, хто служили в конторі банкірського дому, отримають більш-менш значну винагороду»¹². Всього з 1881 р. по 1900 р. лише до США з Росії виїхало близько 600 тис. євреїв. А на 1908 р. ця цифра збільшиться до мільйона чоловік¹³.

В останні роки XIX – на початку XX ст. все більше загострювався конфлікт між державним значенням торгово-промислової діяльності єврейського населення імперії та обмежувальними законами уряду. Запобігти згубній для економіки держави політиці заборон спробував С. Ю. Вітте, який неодноразово висловлювався за зняття обмежень щодо діяльності у сфері акціонерних товариств іноземців і, у тому числі, єврейської меншини. Такою спробою була його записка від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря В. К. Плеве. Вітте зазначав, що «невігідні економічні наслідки, викликані обмежувальними постановами про іноземців, набувають тим більшого значення, що правильне господарське зростання країни значно ослаблене існуючими обмеженнями економічної діяльності великого контингенту природних жителів держави ... – євреїв»¹⁴. Записка не мала великого впливу і на 1899 р. Канцелярія Комітету міністрів підготувала спеціальний документ «Довідку про відношення міністерства фінансів від 29 березня 1899 р. ... про участь іноземців в управлінні справами акціонерних компаній», у якій підтверджувалися обмеження євреям займатися банківською справою.

На початку XX ст. відбулися незначні послаблення у законодавстві. На думку істориків, це стало наслідком кишинівського погрому 1903 р.: «...в світі піднялася така хвиля протестів з боку самих широких кіл громадськості, що уряд Росії вперше був змушений виправдовуватися перед усім світом ... з 1898 по 1907 рік в Росії не вводилися нові антиєврейські обмеження. Більш того, в цей період спостерігається явний перелом тенденції в бік лібералізації»¹⁵. Однак, основні обмеження щодо євреїв залишалися в силі. І несуттєві покращення не могли компенсувати наслідки жахливих єврейських погромів, які мали місце під час революції 1905–1907 рр. Поразка революції 1905-1907 рр. викликала розгул реакції в країні в цілому, в тому числі і в єврейському питанні, хоча і в цей період мали місце спроби продовження ліберальних реформ щодо євреїв¹⁶.

Так, якщо на початок XX ст. у Російській імперії було складно заснувати кредитні установи із єврейським керівництвом, то після «Положення» 1904 р. подібні установи були дозволені. Однак, у 1906 р. питання постало ще раз, і в серпні Міністерство фінансів направило до Ради міністрів із питань законопроектів записку «Про зміну постанов, щодо права на проживання і цивільних прав євреїв»¹⁷. У ній зазначалося, що існуючі обмеження у питаннях входження осіб «іудейського віросповідання» до складу правління акціонерних компаній на практиці не діють. Адже директори акціонерних банків проводять політику вигідну для власників акцій, також переважно євреїв. Ця записка було пов'язана, перш за все, із політикою С. Ю. Вітте, спрямованою на зняття обмежень доступу іноземців до участі в акціонерних товариствах. Він неодноразово підкреслював на існуючу практику фіктивного керівництва (управляючий – православний, а реально керує справами установи представник єврейської національності) та її шкоду «... участь і управління російських підданих дуже бажано і корисно лише тоді, коли воно не є номінальним, і, навпаки, воно безумовно шкідливо і прикро для російської справи, коли призначення ці є нав'язаними синекурами»¹⁸. Тому С. Ю. Вітте наголошував на необхідності обережно підходити до вимог наявності православного керівництва в установах.

Прийняті закони активно обговорювалися у губерніях і доволі часто потребували роз'яснення застосування їхніх окремих положень, що і ставало предметом листування між центральною та місцевою владами навіть через кілька років після вступу закону у дію. Це стосується і «Положення» 1904 р. із його обмеженнями щодо участі у товариствах євреїв, обговорення якого продовжувалося у 1906 р. Зокрема, у зверненні одного з генерал-губернаторів до Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів виникла пропозиція внесення до Статуту кредитних установ положення про заборону кредитним та ощадно-позичковим товариствам з єврейським управлінням купувати нерухоме майно за межею міст та містечок¹⁹. На місцях генерал-губернатори від Міністерства фінансів отримали наступні роз'яснення щодо застосування цього «Положення»: «З цієї точки зору визнано можливим надати губернським органам в установленому Положенням 7-го червня 1904 р. порядку, дозволити відкриття установ дрібного кредиту на загальних підставах, без будь-яких особливих обмежень в плані внутрішнього управління ними ж, за таких умов:

1) У тих населених пунктах, які самі по собі видаються достатніми для утворення в них таких установ, і в яких євреї складають не менше 80 відсотків усього населення; з тим, однак, що установам дрібного кредиту, в такому випадку, забороняється придбання і прийом у заставу нерухомого майна в межах даного міста, містечка і населеного пункту взагалі...

2) В селах, де вільне проживання євреїв не дозволено, так само допускається відкриття установ дрібного кредиту на загальних підставах, без будь-яких особливих обмежень...»²⁰.

Зауважувалося, що місцева влада має прагнути до створення закладів зі змішаним складом і у жодному разі не ставитися байдуже до майбутнього такого товариства. Саме тому

в районах з невеличкими містами, де переважає «ремісниче, торгове або просто єврейське населення», необхідно сприяти відкриттю, перш за все, християнських кредитних товариств, але з доступом до них єврейського населення. При цьому слід обмежити їхнє включення до керівного складу товариств. По-перше, до складу правління має входити не менше двох третин осіб християнського віросповідання. По-друге, голова правління повинен бути виключно християнином. Таким заходам надавалося відповідне пояснення: «Безумовно однакове ставлення державної влади до євреїв і до російського споконвічного населення могло б бути виправданим лише в тому випадку, якщо б з обох сторін, не було б прагнення до переваги, тоді як насправді такого прагнення з боку корінного населення немає, а в євреях воно, без сумніву, є. Умови для вільного змагання народностей у нас занадто різні, бо маса населення, з історичних причин, недостатньо духовно для цього зміцніла, і у певному сенсі має бути визнана набагато слабшою деяких вкраплених в неї сторонніх елементів. При такій нерівності умов боротьби, держава обов'язково має стати на бік свого, рідного, але більш слабого; в усякому разі необхідна послідовність в образі дій: очевидно не припустимо закривання дверей однією рукою і широке розкриття їх – другою; охорона слабого авторитетом влади в одній області і передача його в експлуатацію, – під приводом неіснуючої насправді свободи і вільної конкуренції – в іншій»²¹.

Документи Губернських жандармських управлінь (ГЖУ) доповнюють матеріали законодавства та місцевих органів влади щодо політики заборони і стримування держави по відношенню до єврейського населення. У кредитно-банківській сфері об'єктами спеціального контролю ГЖУ були старообрядці та іудеї. Про це свідчить і рапорт унтер-офіцера Бессарабського ГЖУ від 30.05.1909 р., на початку якого йдеться про ощадно-позичкові товариства, до складу яких входять представники єврейської національності. Таких виявляється два у місті Кілії Одеської губернії: Ощадно-позичкове товариство ремісників та Товариство взаємного кредиту. На чолі обох установ стояли євреї і обидві характеризувалися у рапорті унтер-офіцера ГЖУ, як благонадійні: «... використання ними грошових коштів на будь-які злочинні дії помічені не були»²².

Складне питання історії єврейського народу на теренах України та в Російській імперії досліджується і на сторінках архівних матеріалів, які розкривають історію створення Єврейського колоніального банку. У 1897 р. Т. Герцль висловив ідею створення єврейського фінансового центру – Колоніального єврейського банку. Згідно задуму засновника банку, для цього потрібен був значний капітал – 2 млн фунтів стерлінгів. З цією метою були випущені акції. На початковому етапі їхнього розповсюдження акції були заборонені до ввезення в Росію і лише у травні 1900 р. їх нібито дозволили. У результаті на 75% перших акцій майбутнього банку підписалися євреї з Російської імперії.

Проте документи свідчать, що місцеві правоохоронні органи і після 1900 р. продовжували перешкоджати розповсюдженню передплати на акції банку. 11 червня 1901 р. в Києві на Лук'янівському базарі були вилучені матеріали стосовно Колоніального єврейського банку, а саме агітаційна брошура, список осіб, які підписалися на акції банку на 20 травня 1899 р. У списку перелік з 1878 осіб, усі мешканці м. Києва²³. Затримані євреї дали показання, що брошура призначалася мешканцям с. Деміївка Київської губернії, задля розповсюдження подальшої інформації про банк і поширення передплати на його акції.

Отже, якщо для єврейського народу за умов чисельних заборон наприкінці XVIII – початку XIX ст. сфери торгівлі, торгового посередництва, а також кредитно-позичкові операції є найбільш вигідними заняттями, то вже із середини XIX – початку XX ст. така діяльність зазнає чималих обмежень і заборон. У першу чергу це було викликано бажанням уряду обмежити доступ євреїв спочатку до володіння землею, а потім і до земельних операцій.

¹ Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – Вип. 4. – С. 31. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

² Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 406.

³ Там само. – С. 375.

⁴ Яшин В. О. Підприємницька діяльність єврейства південноукраїнських земель в середині та другій половині XIX ст. // Гуманітарний журнал. – 2013. – Вип. 4. – С. 31–32. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumj_2013_4_7

⁵ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 381.

⁶ Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // Электронная еврейская библиотека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15409#0101>

⁷ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 406.

⁸ Там само. – С. 409.

⁹ Украина. Евреи в населенных украинцами регионах Российской и Австрийской империй (конец 18 в. – 1914 г.) // Электронная еврейская библиотека. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.eleven.co.il/article/15409#0101>

¹⁰ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С. 121.

¹¹ Кандель Ф. Евреи России. Времена и события. История евреев Российской империи. – М., 2014. – С. 405.

¹² Одесский вестник. – 1822. – № 224. (9 окт.) – С. 3.

¹³ Щербак Н. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). – К., 2005. – С. 416.

¹⁴ Шепелев Л. Е. Акционерные компании в России. – Л., 1973. – С. 121.

¹⁵ Вашкевич В. В. Сборник узаконений касающихся евреев. – СПб., 1884. – 350 с.

¹⁶ Энгель В. В. Курс лекций по истории евреев в России. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/russ/rus001.htm>

¹⁷ Шепелев Л. Е. Царизм и акционерное учредительство в 1870–1910-х годах // Проблемы крестьянского землевладения и внутренней политики России. Дооктябрьский период. – Л., 1972. – С. 182.

¹⁸ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Издание еврейского колониального общества. В 2-х томах. – Т. 1. – СПб., 1904. – С. 11.

¹⁹ Там само. – С. 13–15.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі –ЦДІАК України). – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 423. – Арк. 13.

²¹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 635. – Спр. 423. – Арк. 13.

²² Там само. – Ф. 1152. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 239.

²³ Там само. – Ф. 274. – Оп. 1. – Спр. 675. – Арк. 10–35.

В статье анализируется нормативно-законодательная база, регулирующая предпринимательскую деятельность кредитно-банковских учреждений, которыми руководили специалисты еврейской национальности. Акцентируется внимание на ограничениях прав и ряда запретов по отношению к таким финансовым учреждениям.

Ключевые слова: еврейская община, законодательство, кредитно-банковская система, финансовое учреждение, банк.

The article analyzes the regulatory and legislative framework governing the business activities of credit and banking institutions headed by specialists of Jewish nationality. The emphasis is on restrictions on rights and a number of prohibitions on such financial institutions

Keywords: Jewish minority, legislation, credit-loan operation, credit-financial institution, usury.